

Heller Ágnes
Költészet és valóság – K. mollban
(Kertész Imre: K. dosszié)

SZUBJEKTÍV ELŐHANG

A *K. dosszié* olvasása közben egy percig sem voltam képes elfelejteni, hogy Kertész Imre és én teljes mértékben és mélységben kortársak vagyunk. Ugyanabban az évben és ugyanabban a városban születünk, vallásilag közömbös zsidó alsó középosztályból, s mi több: majdnem egész életünket ugyanabban a történelmi „milióben” volt szerencsénk eltölteni. Később majd kiderül, hogy a „volt szerencsénk” kifejezést nem pusztán ironikus éllel illesztettem az előbbi mondatba.

Ráismerek a helyekre, helyzetekre, félelmekre, örömökre, indulatokra, tévedésekre és főként gondolatokra ráismerek, éppen ezért magától értetődő. Talán kevésbé maguktól értetődőek a bensőségebb felismerések, mint például az, hogy egyik legnagyobb gyermekkori olvasmányélmény-szerelmem, *A Hornblower kapitány*, a Kertész Imre gyerekéletében is kitüntetett szerepet játszott. Én is aludtam éveken keresztül azon a bútordarabon, mely nappal fotel volt, éjjel ágy, engem is felvittek szüleim a Várba megtekinteni az ingyenesen szórakoztató őrségváltást. Ahogy ő, úgy én is, énekelgetem mindmáig „A purzicsán egy prima pipadohány”

és a „Toledóban kétszer kettő négy” kezdetű slágereket. De ha már éneklek, hadd folytassam is: „Toledóban kell hogy boldog légy”. Toledo mindig itt van vagy sehol.

A kétszer kettő négy ennél kérdésesebb.

I. ÖNÉLETRAJZ MINT FIKCIÓ

A *K. dosszié* költői formája: bújócska. Furcsa bújócska ez, már csak azért is, mert Kertész azonnal bejelenti, hogy csal. Az önéletrajz interjú formában íródik, ősanýaga egy valódi hosszú interjú, melyet az író úgy dolgozott fel, hogy végül maga teszi fel magának a kérdéseket. Ezek a kérdések a válaszokhoz idomulnak, gyakran Kertész korábbi regényeinek és egyéb írásainak szövegét idézik. Mondhatnánk, hogy az elbeszélő Én ebben a játékban megkettőződik, a kérdező és a válaszoló, a kíváncsi és az emlékező együtt a szerző „voltaképpen” énje. Így aztán azt hisszük, hogy könnyen navigálunk, mert az önéletrajzi regény befejezésekor már meg is ismertük a szerzőt. De minél tovább gondolkoztam ezen, annál több kétségem támadt utána.

Egy „igazi” életrajzi interjú esetében a kérdező meglepi a kérdezettet, hiszen gyakran olyas-

valamire kérdez, amire a megkérdezett addig sosem gondolt. A kérdező nem a kérdezett, hanem saját élettapasztalatai és gondjai felől kérdez, még akkor is, ha ismeri a kérdezett személyét vagy munkáit. A kérdezett ilyenkor zavarba jön és emlékei mögött kezd kutatgatni. Előfordul, hogy valami olyasmit kapar ki onnan, azokról a bizonyos tudat alatti tájakról, amit eddig nem tudott magáról. Egy igazi interjútban a kérdező többek között pszichoanalitikus. Egy igazi interjú során a kérdezett önmagát is felfedezi, azaz a kérdések szövedékében újrakomponálja önmagát, vagy legalábbis megkísérli önmaga újraköltését.

Kertész nem akarta az igazi interjút, a barátát sem, hát még egy idegenét, ő szándékosan kerülte el, mert mást akart. Önmagát akarta megkomponálni minden külső zavaró tényező nélkül. Azt akarja elmondani nekünk, hogy mennyiben és miben térnek el regényei hősei attól a figurától, aki ő maga, s így sorozatosan vetíti egymásra különböző ön-kompozícióit. Ezzel zavarba hoz bennünket, hiszen egyik Én-kompozíció sem igazabb, de még csak nem is valódibb a másiknál. Az önéletrajzi interjút olvasva nem látunk többet egy Kertész Imre nevű cogitóból, mint a fikciói olvasása közben, mikor regényeit olvassuk. Mikor azt hisszük, hogy most ő beszél, és nem egyik alakja, akkor is egyik alakja beszél. Az önéletrajzi interjú Énjét éppen úgy megkomponálta, mint Köves Gyuri figuráját.

Nos, a fikciók egymásra vetítése következtében jön létre az a valami, amit bújócskának nevezek. Röviden: kevesebbet tudunk meg egy Kertész Imre nevű cogitóról, mikor önéletrajzi interjút olvassuk, mint mikor a *Sorstalanságot*, *A kudarcot*, a *Kaddist* vagy a *Felszámolást* olvastuk. Gyanítom, hogy ez is szándékos. Az ebben az önéletrajzi interjútban megkomponált Én-figura bújócskázik. Elbújik az úgynevezett „fiktív” figurák mögé. De úgy rejti el magát, hogy végül senki se találhassa meg. Ez itt a voltaképeni csalás, vagy inkább csalafintaság.

Kertész többször elmélkedik azon, hogy vajon mi választja el a költészetet a valóságtól. A határok elasztikusak s átjárhatók. Van, mikor arról beszél, hogy a regény hőse „konstruált”, s ha már egyszer az író megalkotta, a továbbiakban harmadik személyben gondolkozik és ír róla, mert a már megalkotott személyiség öntörvényű dinamikáját kell követnie. Máskor azt mondja, hogy egy regényben „minden az élére

van állítva”, hogy szemben a „valósággal” „a művészet nem más, mint túlzás és torzítás”. Mondjuk például, a gyermek Kertész élete az intézetben korántsem volt olyan borzalmas, mint azt a *Kaddis* elbeszélője történetéből gondolnák.

Szerintem azonban a legfontosabb kérdés az, hogy melyik lelki/szellemi képességünk a fikció megteremtője, megkomponálója. Amikor az emlékezet komponálja meg a fikciót, akkor beszélünk „valóságról”, mikor a fantázia, akkor beszélünk „költészetről”. Persze a költészetben is létezik „emlékezés”, és az emlékezet is tartalmaz „fantáziát”. A különbség azonban a szerzőségben kereshető. Akármennyi része van benne a fantáziának, egy önéletrajzban az emlékezet a szerzőség, akármennyi szerepe van az emlékezetnek egy regényben, ott a fantázia a szerző. Így például a *Sorstalanságban* szereplő Sütő úr nem létezett, de kellett a regénybe.

A *K. dosszié* „Kertész Imrét” tehát szintén megkonstruált alaknak tekintem, de nem mondom, hogy ugyanúgy van megkonstruálva, mint Köves Gyuri, vagy az Öreg, vagy B. Az előbbi főszereplője az emlékezet, az utóbbiak főszereplője a fantázia.

Minden alkalommal, amikor elmeséljük magunknak életünket, másként mondjuk el. Minden korban, azaz történelmi korban és életkorban másként mondjuk el, minden hangulatban, boldogságban vagy boldogtalanságban másként mondjuk el, ha ebben hiszünk vagy ha abban hiszünk, másként mondjuk el. Két ellentétes történetet is elmondhatunk életünkről és mindkettő hiteles lehet. De Köves Gyuri történetét Auschwitzban Kertész Imre csak egyszer mondhatta el. A Kádár-korszakban mondta el úgy, ahogy elbeszélte. Ezt nem lehet többé más korban már másként elmondani. Előfordul persze, hogy ha egyszer már elmondtuk magunknak életünket, akkor később erre a történetre fogunk emlékezni és elveszítjük a képességünket, hogy mögéje nézzünk, de egy regény esetében nincs is minek mögé nézni. Minden ott van a szövegben, a történetben.

Kertész úgy írta meg ezt a kvázi interjút, mintha regény lenne, bár nem az. Ha eltekinthetünk az interjú formától, akkor egy nemes hagyományt folytatott, mondjuk Rousseau *Vallomásait*. Rousseau is erősen fikcionálta önmagát, s mindazt, ami vele megesett. Van még egy érdekes közös vonás Kertész *K. dossziéja* és Rousseau *Vallomásai* között, nevezetesen az, hogy

Kertész, Rousseau-hoz hasonlóan, önmagát csöppet sem rokonszenves színben tünteti fel. Ha Kertészt csak ebből az önéletrajzból ismer-
nénk meg, azt mondanánk, hogy egy kellemet-
len, állandóan sértett és hálátlan, indignált és
történetesen érzelmileg hideg emberről van szó.
Azonban nem tekinthetünk el az interjú formá-
tól, hiszen ennek a segítségével lép Kertész a
vallomás stílus mellé. Ő nem vall, hanem in-
kább tényeket közöl és kommentál, s ezenkívül
személyleírást ad. Ez illik egy dossziéba. Ker-
tész minden olvasót három lépés távolságra tart
magától. A dosszié egy zárkózott ember vallo-
más ellen tett vallomása.

A *K. dosszié*t hitelesnek érzem. De mitől az?

Kertész elfogadtatja velünk, hogy úgy beszél
el, ahogy emlékszik, azt mondja el, amire em-
lékszik. Minden felsorolt tény annyiban hiteles,
hogy Kertész így emlékszik vissza rá. Nem
annyiban, amennyiben így történt. Ki tudja,
hogy hogyan történt? Még az sem megy csep-
pet sem a hitelesség kárára, ha így nem történ-
hetett. Például 1947-ben Kertész bajosan éne-
kelhette el Bartók akkor még ezen a címen ismeret-
len I. hegedűversenyének egy dallamát.
De mi van akkor, ha történetesen a második he-
gedűversenyről volt szó, „a” hegedűversenyről,
melyet Menuhin éppen akkor játszott el olyan
felejthetetlenül Budapesten?

Kertész nem bírálja, ahogy nem is bírálhatja
felül azt, ahogy látott, érzett, gondolkozott. De
a *K. dosszié* megírásának idején néha, bár nem
gyakran, nem azonosul azokkal a felidézett régi
érzésekkel, s különösen nem a gondolatokkal.
Egy gondolatot mindig felül lehet bírálni egy új
gondolattal, de sosem a korábbi gondolat kirá-
dírozásával. Amennyiben radíroz, amit Kertész
is, mint mindenki más, bizonyára megtesz, ezt
egy általunk nem ismert szempontból, de nem a
hitelesség kárára teszi. Néha meghagyja a kirá-
dírozott érzések, gondolatok nyomát. S ez az ol-
vasónak elegendő.

VÉLETLEN, TÉVÚT ÉS AZ L ALAKÚ FOLYÓSÓ

A tévút, majd a sorsra való rábukkanás miszti-
kus élménye (Kertésznél az L alakú folyósó) a
filozófusi-művészi önéletrajz és költészet majd-
nem elengedhetetlen koreográfiájához tartozik.
Szent Ágoston óta. „Az emberélet útjának felén
/ Egy nagy sötétlő erdőbe jutottam. / Mivel a

helyes utat nem lelém.” Azonban a véletlen
megtapasztalásának alapozó élménye és gondo-
lati feldolgozása nem jellemző a hagyományra.
Lehet, hogy egy önéletrajz szerzője nem ismer-
te fel a Gondviselés ujját vagy a történelmi
szükségyszerűséget, de a Gondviselés mégis elkí-
sérte, vagy a jelenségek mögött a történelmi
szükségyszerűség mutatta az irányt. Kertész vi-
lága egy Gondviselés és Szükségyszerűség nél-
küli világ. Ennyiben az ő világa mindig Auschwit-
z világa.

Kertész nem ad választ a Gondviselés, azaz
Isten kérdésére. Ha nem tudjuk, létezik-e, ak-
kor a világba belevetett ember cselekedetei
szempontjából olyan, mintha nem létezne. De
nem így egy misztikus pillanatot átélő ember
szempontjából. „Végül is valakinek köszönetet
kell mondanunk az életért, akkor is, ha történe-
tesen senki sincs aki ezt a köszönetet elfogad-
ná.” Az ember egy olyan térben és időben él és
cselekszik, melyben a cselekvés szálai felismer-
hetetlenek és kibogozhatatlanok, s mégis, vagy
éppen ezért, ott él benne a transzcendencia
szükséglete, s a boldogságra való hajlam. Dep-
resszió és hedonizmus, így jellemzi Kertész –
többek között – önmagát, s az önéletrajz Énjé-
nek a Gondviseléshez való viszonya is ezt az el-
lentmondást hordozza.

A Gondviselés Kertésznél mindig speciális,
azaz az egyedre vonatkozó, pontosabban szólva
saját személyére vonatkozó Gondviselés. Ha
nincs Gondviselés, akkor minden véletlen. S a
miszticizmusra való hajlama ellenére Kertész
bátran a véletlenre szavaz. Véletlen, hogy meg-
született, véletlen, hogy életben maradt. A holo-
kauszttúlélő pedig, amit e szó fed, az abszolút
véletlen, vagy ahogy Kertész kifejezi magát: egy
„üzemi baleset következménye”. A véletlen nem
az, aminek nincs oka, hanem aminek megtörtén-
te egy adott helyzetben teljesen valószínűtlen, s
így annak okait és okainak okait végtelen sorban
lehetne csak – ha lehetne – utánakeresni. A vé-
letlen elfogadásának ellentéte nemcsak a Gond-
viselés, hanem a magyarázat lehetősége is.

A nem egyedi Gondviselés nem szerepel Ker-
tész önéletrajzában. Így például, mikor a zsidó-
ságról beszél, mindig saját zsidóságáról beszél, s
ezért a Gondviselés és a zsidó nép viszonya nem
jelenik meg gondolatvilágában. Amikor azon-
ban a szükségyszerűséget említi, akkor Kertész
nem az egyesről szól. Már az sem volt szükség-
szerű, hogy kamasz gyerekként Auschwitzba
deportálták, hiszen történhetett volna másként

is. Mikor azonban nem arról gondolkozik, hogy mi történt Kertész Imrével, hanem arról, hogy hogyan jött létre Auschwitz, akkor Kertész nem tud a véletlen fogalmával semmit sem kezdeni. Auschwitz ugyanis szerinte nem volt véletlen. Auschwitznak vagy valami hasonlónak kellett bekövetkeznie az európai történelemben, vagy – legalábbis – az európai történetet ismerve nem csodálkozhatunk azon, hogy Auschwitz bekövetkezett. Az lett volna a véletlen, ha nem következik be. Minden diktatúra Auschwitz után, így gondolja Kertész, potenciális Auschwitz, ha véletlenül nem is az. Tehát Kertész szükségszerűség fogalma cseppet sem hasonlít a kantira. Ha filozófiailag akarnám azonosítani, akkor az arisztotelészi „dünamis” fogalmához hasonlítanám. Ha egy kultúra mélyén, történetének dinamikájában benne rejlik valaminek a lehetősége, méghozzá nem elvont lehetőség formájában, mint „lehet is, nem is”, hanem konkrét lehetőség formájában „ez éppen az, ami lehet”, akkor beszél Kertész szükségszerűségről. Ennek a szükségszerűségnek Kertésznél nem a véletlen az ellenpárja, hanem a lehetetlen. Ebben az értelemben rejlik benne minden diktatúrában vagy akár az európai kultúrában Kertész szerint Auschwitz. Érdekes lenne ezt a gondolatot Castoriadiséval összevetni. Castoriadis szerint miután Auschwitz – az abszurditás – bekövetkezett, azóta már ott van, már megragadt képzelőerőnkben. S ami már benne van a képzelet világában, az – ettől kezdve – megismételhető.

De attól, hogy Auschwitz benne rejlik az európai kultúra méhében, még nem lesz érthető, megérthető. Hiszen ha megértette volna, akkor „megértettem valamit, ami meghaladja az értelem határait”. Hegel valamikor azt mondta, hogy ha a világra ésszerűen nézünk, akkor az ésszerűen fog visszanézni ránk. De Auschwitzra nem lehet ésszerűen nézni... Egy helyen Kertész a következő mondatot idézi *Valaki más* című könyvéből: „Ha Auschwitz hiábavaló, Isten csődbe jut, és ha Istent csődbe juttattuk, sosem fogjuk megérteni Auschwitzot”. S ehhez még hozzáteszi: „Igen, erről van szó. Most már sosem fogjuk megérteni.” Megjegyzendő, hogy Kertész itt megint nagy ívben kerüli ki az általános Gondviselés kibogozhatatlan kérdéseit, s ezzel persze elkerüli a blaszfémiát is.

A születés véletlen, a túlélés abszolút véletlen, az élet általában véletlenek összejátszása, de vajon minden véletlen marad is? Ugyanazt a

történetet meséli el az idős Valaki a rendszer-változás után és miután megkapta a Nobel-díjat, mint az a még fiatal Valaki, aki mániákusan és reménytelenül egyhuzamban írja egy a diktatúrában ki nem adható könyvét? Elgondolhatja-e ugyanazt a történetet? Persze hogy nem. De ez csak egy tágabb kérdés mellékvonala. A fővonal, amire kérdezzünk, a teleológia, a célszerűség. HALAD-e ez az ÉLET VALAMIFÉLE CÉL FELÉ? S ha nem is halad egy meghatározott cél felé, van-e ennek az életnek egy iránya, egy pátosza, sorsa, rendeltetése? Vajon csak a vég felől nézve tűnik fel a rendeltetés? Vagy van egy pont, ahol a rendeltetés pislákoló fényét már látni lehet? Ahol az ember, aki valamire rendeltette önmagát, már fel tudja ismerni ezt a fényt? Az irányvonalat? Rendeltetését az emberélet útjának felén, miután egy nagy sötétlő erdőbe jutott s a helyes utat nem lelé?

Az olvasó nem tudja teljesen azonosítani a nagy sötétlő erdőt. Csak egyet ért meg: kísértés, depresszió, tévedés. Mind a három. Tévedés az újságírás, a vígjátékírás mint életforma. Még nem tudjuk, hogy a tévedés csak kerülő út, mivel még nem az, csak az lesz. A kísértés fikció, de egy afféle fikció, mely valósabb a valóságnál. Köves Gyurit (*A kudarcban*) behívják, ahogy Kertész Imrét is 1951-ben, börtönőri szolgálatra, ahol Köves megüt egy rabot. Itt játszik főszerepet megint a véletlen. A börtönőri szolgálat véletlen. Kertészt nem helyezték börtönőri szolgálatba, de helyezhették volna, nem ütött meg egy rabot, de akkor, 1951-ben, még megüthetett volna. Az élet fordulópontjai azok a vételemek, melyekben magunk ellen, sorsunk ellen dönthetünk. Szerencsénk van, ha nem állít a véletlen ilyen választás elé. Mondhatnánk azt is, hogy morális szerencse a náciizmusban zsidónak születni, a kommunizmusban osztályellenségnek. De mindenki más megkísérthető. Kertész, a maga pesszimista antropológiájával, úgy hiszi, hogy végül is mindenki, aki megkísérthető, engedne is az efféle kísértésnek, ha megkísértenék... „A pillanat veszi át uralmát, és úgy kerülsz ki belőle, ahogy tudsz. Szabadulnod kell a roppant feszültségtől: egyszerre beadod a derekadat, és felhagysz az emlékezéssel – mintegy átengeded magad a könnyebbik változatnak, hogy így mondjam” – írja. Così fan tutte. Egészen hasonlóan beszél Galilei Németh László drámájában.

De mégsem mindenki, mégsem mindenki tesz így. Ezért mondja el Kertész a *Kaddiban* a

„Tanító Úr” történetét, a jó ember történetét. Kertész úgy hiszi, hogy a rossz vagy esendő ember tette megmagyarázható, a jó emberé azonban nem, ő érthetetlen, ő a csoda. Van ebben a megkülönböztetésben egy fontos igazság. Arra a kérdésre, hogy ki a jó ember, van válasz, de arra a kérdésre, hogy hogyan lehetséges a jó ember, valóban nincsen. Míg persze arra a kérdésre, hogy miért lesz valaki áruló, konformista, lelkiismeretlen vagy hazug, sok válasz adható. Azonban arra a kérdésre, hogy hogyan lehetséges radikálisan gonosz ember, szintúgy nem adható válasz. Kertész számára efféle ember nem létezik, vagy ha igen, nem a tárgyra tartozik. Ami azonban valóban a tárgyra tartozik, s amiről Kertész szót ejt, az nem az abszolúte jó vagy gonosz ember tette és életútja, hanem a tisztességes vagy tisztességtelen emberé. Nem a szerencse teszi a tisztességes embert, de van, mikor szerencsésnek kell lennie, hogy tisztességes maradjon. Nem a szerencse a kísértés, ahogy a szerencsétlenség sem az, hanem a kísértés maga a szerencsétlenség, melyben nehéz tisztességesen helytállni. Legalábbis az emberélet útjának felén, a Kertész által „misztikus megvilágosodásának” nevezett élmény előtt. Az ő életében ez 1955-re esett. A depresszióról majd később beszélek.

Mi is történt Kertésszel azon a bizonyos L alakú folyosón a MÁV egyik épületében?

Idézi a *Gályanaplót*: „Az ember életében elkövetkezik a perc, mikor hirtelen önmagára eszmél, és felszabadulnak erői. Ettől a perctől kezdve számíthatjuk önmagunkat, ebben a percben születünk meg.” És hozzáteszi: „Ennél tovább aligha juthatunk. Egy eksztatikus pillanatra emlékszem, amelyet most és itt csak idétlen szavakkal tudnék felidézni.” Én ezt a pillanatot „egzisztenciális választásnak” írnám le. De mindegy, hogy minek nevezzük. A fő az, hogy a véletlen ettől a pillanattól kezdve más szerepet játszik az ember életében, mint annak előtte. Ettől a pillanattól kezdve rendezi be magának Kertész „titkos életét”, az író életét, és ettől kezdve nincs többé semmi más tevékenységnek számára jelentősége. Nem arról van szó, hogy pályája ettől kezdve egyenesen ível fölfelé, nem arról a „giccsről” van szó, mely az ismeretlenségtől a Nobel-díjig vezetett. Számtalan véletlen játszik szerepet az életben ezután is. De nincs többé afféle véletlen kísértés, mely őt a fanatikus író szenvedélyétől eltávolíthatná, más pályára állíthatná. Egyetlen véletlen sem tereli

el Kertészt attól a makacs elhatározástól vagy kényszerneurózistól, egzisztenciális szorongástól, hogy írjon, írjon, írjon. De „Stockholm több fényévnyi távolságban van innen, ahol mi most beszélgetünk. És lehet, hogy nem is Stockholm felé visz az utunk.” „Teljes kényelemben és biztonságban ülünk történetünk végpontján, és elégedetten visszacsámcsogjuk a fényes diadalmenetet.” Még a megvilágosodás után is végigkíséri Kertészt a rizikó, és saját életének társszerzőjeként csak öregén, a regény végének ismeretében, válik bölccsé. Talán saját élete történetében lehet az ember legkevésbé mindentudó narrátor...

ZSIDÓSÁG, AUSCHWITZ ÉS A HOLOKAUSZTRAUMA

„Két zsidónak csak a félelmei közösek” – írja Kertész, bár hamarosan hozzáteszi: „Én nem féltém”... „Engem a Holocaust tett zsidóvá... Én... aligha tudok a zsidó metafizikáról, a zsidó kultúráról, a zsidó irodalomról értekezni... mert azt nem ismerem. Ebben az értelemben nem is vagyok zsidó. De mikor Auschwitzba visznek vagy kirakatper fővádlottjává tesznek, akkor ez a tény senkit sem érdekel... és nem mondhatod többé, hogy hiszen a meggyőződésed szerint nem is vagy zsidó.” „Te mi vagy a meggyőződésed szerint?” kérdezi önmagát. „Zsidó, de olyan zsidó, akinek semmi köze többé az Auschwitz előtti ismert zsidó életformák egyikéhez sem. Sem az archaikus zsidóhoz, sem az asszimiláns zsidóhoz, sem a cionista zsidóhoz, sem Izraelhez. Talán ezt a legnehezebb kimondani.” (Mégkérdézném, hogy miért ezt a legnehezebb Kertésznek kimondani. Talán a szorongás miatt?) Érdekes azonban egy mellékmondat, melyben Kertész a „zsidó viccel” való lelki azonosulásra utal.

Ez a vallomás nem az „identitásról” szól. Kertész többször mondja, hogy nincs másokkal megosztott identitása, hogy ő csak magával azonos, habár ez is kérdéses. A hagyományos zsidónak van másokkal megosztott pozitív identitása. Az asszimilált zsidó tagadja zsidóságát, s görcsösen más identitást választ. Zsidó identitása tehát negatív. Az integrált zsidó, akiről Kertész nem szól, kettős vagy többszörös identitású. De miféle zsidóság az, amit vállalunk, amik vagyunk, s ami mégsem identitásunk? Milyen zsidóság következik Auschwitzból? Miért újfaj-

ta zsidóság ez, ahogy Kertész állítja? Vajon a sorsközösséget jelenti? A felelősséget jelenti? A halottakért való büntudatot hordozza? Vagy leginkább a meggyilkoltakkal való szolidaritás teszi? A meggyilkoltakkal való identitás feltétlen vállalása? Vezeklés ez azért, amit Kertész a „továbbélés szegényének” nevez? Azt hiszem, mindenekelőtt az utóbbi. Akiket megöltek, azokat helyettünk ölték meg, azért maradtunk életben, mert őket meggyilkolták. Mint zsidókat gyilkolták meg. Rosszabb lenne az ámulásnál, megbocsáthatatlan bűn volna, ha ezek után nem azt mondanánk: zsidók vagyunk. Meg kellett volna gyilkolni bennünket. Mint zsidót kellett volna meggyilkolni bennünket. Tehát zsidók vagyunk. Ez valóban egyfajta zsidóság-tudat, mely csak Auschwitz után létezik, csak utána lehetséges, mi több, valamilyen módon erkölcsileg kötelező, bár ezt nem mindenki tudja.

De Auschwitz nem is zsidó magánügy. Kertész nem győzi ismételni, hogy Auschwitz univerzális. Nem általános, hanem univerzális. Ez a filozófiai szörszálhasogatásnak tűnő különbségtevés nem szörszálhasogatás. Az általános esetében tényekről is beszélhetünk, az univerzális esetében mindig az érvényességről is van szó. Kertész idézi a *Gályanaplót*: „Auschwitz és ami hozzá tartozik (de most már mi nem tartozik hozzá?) az európai ember legnagyobb traumája a kereszt óta”, Auschwitz az európai kultúra érvényességét vonja kérdőre. Ez a trauma gyógyíthatatlan, teszi hozzá Kertész, mert „erre az egyedülálló büntetettre való egyedülálló válasz: a katarzis, nem volt lehetséges”. Sosem lesz lehetséges.

A kollektív trauma a beszédben él, a történetben. Kertész mindig újra és újra beszél, mondja, ismételten mondja Auschwitz elmondhatatlan és ismétелhetetlen történetét. „Bármin gondolkodom, mindig Auschwitzon gondolkodom”, írja. Bármiről beszél, mindig Auschwitzról beszél. Kertész történetei, ne felejtsük el, az őstörténetek. Ő tanú, nemcsak szemtanú, egy majdnem meggyilkolt. A majdnem legmegbízhatóbb tanú. A legmegbízhatóbb tanúk persze maguk a meggyilkoltak. A beszédre és az emlékezésre egyaránt képtelenek. Így a majdnem legmegbízhatóbb tanúk történetei az őstörténetek, minden későbbi történet alaptörténetei. Minden más történet ezekre épül majd, ezeket ismételi, hogy a trauma fennmaradjon, minden generáció elszenvedje. Mert csak akkor univerzális, csak akkor van érvényessége.

A holokauszttrauma hamarosan kollektív traumává alakul, de egyelőre még vannak túlélők, mint Kertész Imre és regényhősei, akik a kollektív traumát egyéni traumaként élték meg.

A teljes kiszolgáltatottság, az állandó életveszély, a tehetetlenség elviselhetetlen nyomása, a teljes fizikai leromlás, a történések érthetlensége és felfoghatatlansága be nem gyógyuló sebet ejt a pszichén. Ezek a pszichikai sebek nem a traumatikus tapasztalat idején, hanem később jelentkeznek. Minden traumatappasztalatot egy idő múltán traumaneurózis követ. Ennek a traumaneurózisnak a szindrómája függ a trauma erejétől, időtartamától, de a traumát elszenvedő életkorától is. A pszichikai karakter kialakulása előtt (körülbelül 13 év) elszenvedett traumát követő neurózis szindrómája más, mint azoké, akik a pszichikai karakter kialakulása után lettek traumatizálva. Mindez vonatkozik az individuális, azaz személyes, szubjektív holokauszttraumára is. Kertészhez hasonlóan én is viszolygok a holokauszt kifejezéstől, de miután általánosan használt a pszichológiai irodalomban, én is holokauszttraumáról fogok beszélni.

Mint említettem, a holokauszttrauma tünetegyüttese változik attól függően, hogy a pszichikai karakter kialakulása közben vagy után élte át a gyermek vagy ifjú a traumatikus szituációt. Kertész – ahogy Jean Améry, Primo Levi és Tadeusz Borowski is – az utóbbi csoportba tartozik. Nem mellékes, hogy Kertész minden traumaneurózisban szenvedő hőse a második csoport tüneteitől szenved. Így a *Felzámolás* B.-je is, holott ő, az író akarátát követve Auschwitzban született.

Hadd soroljam fel röviden azokat a neurotikus tüneteket, melyeket a kamaszkorban vagy azután elszenvedett trauma utólagos következményeinek szoktak tekinteni. Ezek: tiszta, majdnem fotószerű emlékek, folyamatos narratívák, de a hozzájuk tartozó, az őket kísérő érzelmek és indulatok nélkül, azaz apatikus emlékezet. Érzelmi elszegényedés. Ismétlési kényszer. Büntudat. Zavart viszony a világhoz, a másik emberhez, Istenhez. Bizalmatlanság, zárkózottság, gyanakvás, a kitárulkozásra való képtelenség. Félelem attól, hogy a dolgokat nevükön nevezzük. Depresszióra, öngyilkosságra való hajlam. (Kertész már említett egyik hőse, B. – Améryhez, Borowskihoz és Levihez hasonlóan – öngyilkos is lesz.)

Mindezt azért említettem, mert ennek a holo-

kausztraumának legnagyobb magyar krónikása Kertész Imre. Találomra „szemezgetve”:

A *Kaddis*-ban egy olyan ember önvallomását olvassuk, aki egész életét munkába öli „ha nem dolgoznék ki tudja lennék-e” írja. A magányt, a száműzetést, az elszigeteltséget szenved, de ugyanakkor keresi is. Érzelmileg impotens. „Mert féltő, hogy bennem nincsen szeretet” mondja. Ugyanakkor azonban vállalja is ezt a „nincsent”. Mikor lefekszik egy nővel, kiköti, hogy „a szerelem szónak közöttünk nem szabad elhangoznia”. Zsidóságához való viszonyát egyfajta skizofréniaként éli meg. S íme a végkövetkeztetés: „Auschwitzból nem lehet kigyógyulni”.

A *Felzámolás* című regényben a már többször említett B. egy barátja, aki történetesen a Keserű névre hallgat, beszél a már halott (öngyilkos) B.-ről. Nem nehéz látnunk, hogy K. is traumatizálva van. Ez az úgynevezett másodlagos vagy közvetett trauma. A traumát átélő, traumaneurózisban szenvedő, tüneteit meg-szenvedő ember ugyanis traumatizálja környezetét is, különösen azokat, akik szeretik. Elsősorban gyermekeit, szerelmeit és házastársait. B. nem traumatizálhatja gyermekeit, mivel ő már egyszer radikális „nemet” mondott a gyermeknemzés puszta gondolatára is. Kertész ezt a fajta – közvetett, másodlagos – holokauszttraumát B. nem zsidó, de közeli barátjának és elvált feleségének monologikus dialógusain keresztül ábrázolja. Keserű szerint „B. hideg, mint egy jégcsap”, míg a volt feleségnek, Juditnak, mindennap meg kellett küzdenie B. mellett ép elméjéért, míg „ha nehezen is, de felismertem, hogy Auschwitz az én vőlegényem”.

Költészet és valóság. Kertész hősei nem maga Kertész Imre, de Kertész Imrében, abban a Kertész Imrében, aki a *K. dosszié*-ban magát elmeséli, van valami saját hőseiből. Nem kell nagyon figyelmesen olvasnunk ezt az önéletrajzi regényt, hogy elbeszélő Énjében azonosítsuk, felismerjük a holokauszttrauma szimptomáit. Utóvégre, mikor azt mondtam, hogy Kertész nem nagy rokonszenvvel írja le önmagát, akkor többek között a holokauszttrauma egyes szimptomáira is utaltam, mint bizalmatlanság, gyanakvás, túlérzékenység, félelem az érzelmektől, az érzelmi elkötelezettségtől, félelem attól, hogy a dolgokat nevükön nevezzük.

Megrázó az önéletrajznak az a szakasza, mikor Kertész első feleségével, Albinával való hosszú, szeretetteljes, de nehéz együttéléséről ír. Pontosabban szólva nem is ír erről, csak ér-

zékelteti. Költőileg ez az önéletrajzi írás leg-szebb része. Mert a költőiség az elhallgatás mi-kéntjében van jelen. Ott van leginkább jelen, mikor a költő elmond valamit úgy, hogy elhall-gatja. Az olvasó úgy érzi, hogy Kertész Imrének itt valamiféle lelki, emberi tartozása van, de nem tudja meg, hogy mi az.

Hogy ebben az egyszerű szeretet-szimbiózis-ban a holokauszttrauma előbb említett szimptomái mindkét oldalon nagy szerepet játszhattak, azt csak gyaníthatjuk. De hogy az író az olvasó-val szemben is zárkózott, vele szemben is bizal-matlan, tőle is félti élete titkait, abban nem lehet kétségünk. Egy kis szemérmertlenség, egy kis exhibicionizmus talán nem ártana. Vagy mégis? Kertész akkor nem lenne Kertész, hanem „vala-ki más”.

A LETŰNT IDŐ NYOMÁBAN

Kertész, mint láttuk, hadakozik az ellen, hogy életét Stockholm perspektívájából értelmezzék. Hiszen minden történhetett volna másképpen is. De az után a bizonyos megvilágosodás után az L alakú folyosóban nem egészen másképpen. Stockholm nélkül sem egészen másképpen. Hiszen Stockholm külső diadal, s az élet teleológija jóval inkább a belső diadalban érik be. Az, aki a *K. dosszié*-t írta, teljes véletlennek tekinthet számos külső diadalt, de nem tekintheti annak a belső diadalt. S akár véletlennek tekinti is a kül-ső diadalt, az vele van, belejátszik életébe ak-kor, mikor életét írja, a tények erejével kapaszkodik bele gondolkodásába, nem tudja meg nem történtté tenni, még gondolatban sem. Nem ugyanígy, de kissé hasonlóan jár az a bizonyos kor, vagy, ha úgy akarjuk, történelmi hely-zet, amelyben egy írás megszületik. Kertész mondja, hogy a *Sorstalanságot* csak a Kádár-korszakban írhatta meg úgy, ahogy megírta. Hasonlóképpen a *K. dosszié*-t csak a rendszervál-tozás után írhatta meg úgy, ahogy most napvilá-got látott. S ahogy a *Sorstalanságot* író Kertész éppen akkor és ezáltal lelta meg a helyes utat ab-ban a bizonyos „sötét erdőben az emberélet út-jának felén”, úgy a *K. dosszié* hetvenedik évén tú-li írója már biztos lehet abban, hogy megtalálta és hogy végigjárta ezt a bizonyos utat. Ha vala-mitől fél, aggódik, az nem a jövő, hanem a múlt.

A letűnt idő nyomában járva az emlékezés ideje ritkán követi a történések idejét. A gyer-mekkor ideje annak természetes idején túl

aránytalanul meghosszabbodik és jelentőségte-
lesebbé válik. Ez nemcsak Kertésznél van így.
Proustra ő maga is utal. S mivel mostanában ol-
vastam, én inkább Amos Oz nemrég megjelent,
megrendítő önéletrajzára gondolok. (*Sipur al
abava ve hoseb*, [Történet a szerelemről és a söté-
téségről], lásd az Amos Ozzal készült interjú
önéletrajza megjelenése alkalmából: „Túlélő”,
Múlt és Jövő, 2002/1.) Kertész Imre (mint minden
magyar holokausztgyerek) igen hamar meg-
szűnt gyerek lenni. Miként Amos Oz is, az ő
személyes traumája, anyja öngyilkossága után.
Vagy Konrád György. Magamról is beszélhet-
nék. Utáltam hallgatni a felnőttek negédes szö-
vegeit, hogy én, amíg gyerek vagyok, milyen
boldog vagyok, mert nincsenek gondjaim, bez-
zeg szegény felnőtteknek... Utáltam hallgatni,
mert utáltam gyerek lenni, folyton számolgat-
tam, hogy milyen végtelenül hosszú ideig kell
még ebben a nyomorult státusban maradnom.
Pedig az én szüleim jó házasságban éltek, és ra-
jongtam apámért. Nagyon el tudom képzelni,
hogy utált gyerek lenni Kertész Imre, elvált
szülők között, otthon nélkül, intézetbe adva,
majd apja második, minden ízlést nélkülöző, fi-
liszter feleségének rátukmált társaságát nehe-
zen tűrve. Ha a fiatalember örül valaminek, ak-
kor annak, hogy végre maga mögött hagyta a
gyerekkor tíz nehéz évét. A gyerekevek össze-
zsugorodnak, egynéhány epizód kivételével ha-
marosan elfelejtjük őket.

De a hetvenedik esztendő táján megindul az
emlékezés vonata visszafelé. A gyerekkor meg-
hosszabbodik, jelenetei visszatérnek, s ami en-
nél fontosabb, az emlékek megszelídülnek. Rá-
döbbenünk, hogy miközben követtük saját csil-
lagunkat, aközben leráztuk magunkról nem-
csak az emlékeket, hanem az adósságokat is,
hogy önzők is voltunk, mert nem akartuk meg-
érteni mások (szüleink, nagyszüleink) kis tragé-
diáit és nagy gondjait. Mert olyan nagyon saját
kibontakozó életünkkel voltunk elfoglalva. Kül-
önösen a holokausztot túlélve, a bűntudatot is
elnyomva, életéhségtől vezetettve, kiradírozta
az a fiatal ember saját életéből az önzésére uta-
ló erős nyomokat.

Ezekhez a nyomokhoz tér itt és most vissza
Kertész Imre. Szülei nála jóval fiatalabbá lettek,
más szemmel nézi őket. Nem a gyerek, hanem
az író szemével. Megérti a szép és vonzó felesé-
gére féltékeny apját, az anyát, akinek a házas-
ság a szabadságba vezető egyetlen útja volt.
Maga által is furcsált szeretettel ír apai nagyap-

járól, a szegényparaszt zsidóról, anyai nagyap-
járól, a melankolikus, szép emberről, akinek
felesége, az ismeretlen nagymama, belehalt ne-
gyedik szülésébe. Mindkét nagyapára mint
nagy magyar hazafiakra emlékszik vissza. Nem
megszépítőnek tűnik itt a messzeség, hanem
igazságtevőnek. Nem számunkra, hanem saját
maga számára teremt Kertész emlékeiben igaz-
ságot. „Apjával az ember mindig igazságtalan.
Valaki ellen fel kell lázadni, hogy igazoljuk
szenvetésünket és ballépéseinket” írja. „Az em-
ber mindig neheztel szüleire” mondja más he-
lyen. Majd: „Igen, valamit kétségkívül elhall-
gattunk egymás előtt: apám azt, hogy milyen
sorsra segített a világra jönnöm, én pedig, hogy
ezt a sorsot nem fogadom el. De erről a tényről
egyikünk sem tudott. Csak az eredményt észlel-
tük, s az keserves volt. Ellenszegüléseim min-
denre kiterjedtek, szolidaritás helyett distancia
alakult ki bennem. Már említettem, hogy nem
szerettem magamat ebben a destruktív szerep-
ben... Most, hogy elmondom ezt, végtelen sze-
retet fog el apám iránt: nem érthette szegény,
hogy miért van ennyire nehéz dolga velem.”
S egy helyen megemlíti, hogy látta Kafka apjá-
nak fényképét Prágában: „Szép ember volt, ro-
konszenves.” Vajon Kafka mit írt volna az apjá-
ról, ha megéri hetvenedik életévét?

Amilyen visszafogottan, szemérmesen és zár-
kózzottan beszél Kertész az emberekhez, külön-
ösen az asszonyokhoz fűződő testi és lelki éle-
téről, olyan nyíltan és kertelés nélkül idézi fel a
személytelen, de átélt helyeket és időket. Így rö-
vid kommunista párti epizódját, a *Világosság*nál
szerzett tapasztalatát, a MÁVAG-nál töltött ta-
nulóhónapokat, az „osztályidegen” Albina meg-
hurcolásának történetét, a koreai háborút, a
Rákosi-korszak eszpresszóvilágát, a Kádár-
korszak kiadói politikáját és orwelli atmoszférá-
ját, s benne saját tudatos marginalizálódását.
A Kádár-korszak úgynevezett kollektív morál-
járól adott leírását szívesen idézem. Mikor meg-
kérdezi magát, hogy mit is ért ezen a kollektív
morálon, így válaszol magának: „Ezt a minden
erkölcsi, szellemi magatartást aláaknázó, olcsó
konformizmust, ezt a kispolgári rendőrállamot,
amely szocialistának nevezte magát, igazi min-
taképének azonban a Horthy-féle tekintélyelvű,
negédes, lélekgyilkos, félféudális, féleurópai,
militarista, a jóvágású diktátor mellényzsebéből
kormányozott engedelmes és züllött társadal-
mat...” Elbeszéli végül a rendszerváltás utáni
depressziójából az idegenbe menekülését. Ide-

genben élve nem zavarja, ami itthon, ugyanis az, hogy idegen. Magam részéről hozzátenném ehhez, hogy idegennek lenni itt és ma nem egy „objektív státus”, hanem egy konkrét emberre szabott tapasztalat, mellyel nem lehet vitába szállni.

Ahol Kertész nem érzi magát idegennek, az olvasmányok világa, Camus, Thomas Mann, Proust, Wittgenstein, Nietzsche világa. És a nyelv, írásainak nyelve, a magyar nyelv. „A legnagyobb öröm itt a földön mégiscsak az írás volt, a nyelv, Ady, Babits, Krúdy, Szomory és megannyi jó magyar költő és író gyönyörű nyelve.” Ez az a nyelv, melyből a saját nyelve, az úgynevezett „harmadik nyelv” világra jött.

*

„Toledóban kétszer kettő négy / Toledóban kell hogy boldog légy”, így hangzik a slágerszöveg.

Az a bizonyos „kétszer kettő négy” azt súgja a fülünkbe, hogy az élet egyszerű, átlátható, kiszámítható. S éppen ezért kell az embernek ott boldognak lennie. „Ami kell, azt lehet is”, mondta annak idején Kant. Az a világ, melyben Kertész élt kiszámíthatatlan, átláthatatlan, fenyegető és érthetetlen volt. Egy kiszámíthatatlan, fenyegető és érthetetlen világban, így látja Kertész, maga az ember is kiszámíthatatlan, átláthatatlan. Senkit sem ismerünk, magunkat is beleértve. Vagy talán elsősorban magunkat be-

leértve. De „Toledóban kell hogy boldog légy”, folytatja a sláger, mert vagy Toledóban leszel boldog, vagy sehol.

„Mi hozott Berlinbe?” – kérdezi önmagát. S így válaszol: „Betegség. Depresszió. Egészség, Életöröm. Mind a négy egyszerre? Hangozzék bármilyen furcsán.”

Kertész hazájában üldözött volt, üldözöttből marginális lett, s úgy véli, hogy marginálisból idegen. Mégis megismételném azt a beszédfordulatot, hogy „volt szerencséje” ott születni és ott élni, ahol megszületett és ahol élt A „*Sorsatlanság*” világdrámája ennek köszönheti saját megszületését. Ez a szerencse a mi szerencsénk.

*

Kertész nem szereti az írásairól megjelent kritikákat s ezt gyakorta emlegeti. Ezt sem fogja szeretni, feltéve, ha elolvassa. Talán, ha őszinték vagyunk, csak azt érezzük igaznak, amit magunk gondolunk-írunk magunkról, s azt is csak abban a percben, amikor elgondoljuk, megírjuk. De hát a kritikus nem a szerzőnek ír, hanem az olvasónak. Nem az igazságot mutatja fel, hanem azt mondja el, amit a megírás percében igaznak tart. Az író kiteszi magát a kritikának, a kritikus vagy az egyszerű elemző pedig az ingerültségnek, ellenvéleménynek, közönynek. Ez is egy olyan játék, melyet szeretünk játszani.